

Алексіс БЕРЕЛОВИЧ

ТОТАЛІТАРНІ СИСТЕМИ У ВАСИЛЯ ГРОССМАНА

Перед тим, як надіслати рукопис роману “Життя і доля” до кількох літературних журналів у надії на публікацію, Гроссман застерезливо передав його вірним друзям; і, таким чином, ці примірники вціліли під час обшуків та конфіскацій гебістів. Багатьма роками по смерті Василя Гроссмана наприкінці 70-х років, один із цих товаришів передав рукопис за кордон через В.Войновича, котрий мав численних друзів-іноземців у Москві. Рукопис обійшов чимало видавництва до того, як потрапив до *L'Age d'Homme* у Лозанні. Власником цього видавництва був Владімір Дімітрієвіч, який і видав книжку російською мовою (1980р.), а згодом, у співробітництві з *Julliard* – французькою. Власне, для цього видання Єфім Еткінд, великий знавець російської, французької та німецької літератури, змушений емігрувати через сприяння вивозу з Радянського Союзу творів А.Солженіцина, запропонував мені зробити переклад роману Гроссмана, що я і здійснив, за допомогою Анни Гольдефі (для другої частини роману). Отже, маю приємність бути тут присутнім як перекладач “Життя і долі”.

Задум Василя Гроссмана

Що одразу впадає в око і що помічають всі читачі “Життя і долі”, так це явне бажання написати “Війну і мир”, яка стала б для Великої Вітчизняної війни 1941-1945рр. тим самим, чим був роман Толстого для Вітчизняної війни 1812 року. Дуже часто герої роману Гроссмана згадують епопею Толстого (один із них навіть вважає, що Толстой був свідком тих подій, і не хоче вірити своєму співрозмовнику, який стверджує, що цього не було). Семен Ліпкін, дуже близький друг Гроссмана, пише у своїх мемуарах, що на його запитання, як він збирається назвати свій роман, Гроссман відповів, що згідно з історією літератури, назва має складатися з двох іменників,

поєднаних між собою сполучником “і” (“Війна і мир”, “Життя і доля”).¹ Безумовно, Гроссман ішов за концепцією Толстого в побудові роману (центральна родина роману, сюжетні лінії, пов’язані з різними героями роману, чергування воєнних сцен та сцен у тилу тощо).

Необхідно, однак, відзначити й різницю в задумі роману, яка не зводиться до простих деталей:

– Дія роману Гроссмана розгортається протягом кількох місяців, якщо не враховувати екскурсів у минуле, що являють радше спогади, ніж справжню оповідь про минуле, і слугують створенню необхідного історичного тла для кількох місяців Сталінградської битви.

– Відсутні сцени справжнього миру, проте ми бачимо в романі тил, цілком підпорядкований потребам фронту.

Глибинним зв’язком цих двох романів є бажання намалювати загальну картину, яка б торкалася всіх аспектів життя, всіх верств суспільства (беручи до уваги, що суспільство початку ХІХ-го століття, в баченні Толстого, складалося переважно з дворянства, цивільного чи військового, та селян, у разі необхідності рекрутованих до армії). Досить часто через те, що в реальності неможливо ВСЕ включити до роману, Гроссман вдається до переліку (особливо професій та різноманітних занять), щоб принаймні згадати, якщо він не може вже їх описати, всі види людської діяльності. Його роман належить до традиції великої російської літератури ХІХ-го століття – в ньому присутні філософські роздуми на основоположні теми: про історію Росії та людства, про людське існування, як, наприклад, дискусія про свободу, яку веде Штрум зі своїми казанськими друзями.

Безумовно, автор поділяє толстовський погляд на письменника як на людину з всебічними знаннями, яка творить свій всесвіт, проникає у саму глибину людського розуму і душі, і навіть до газової камери Освенціма. Парадоксально, що це походить від письменника, котрий першим описав нацистські табори (репортаж “Пекло Треблінки”, створений одразу після визволення табору радянськими військами, у складі яких він служив і бачив усе на власні очі; цей репортаж розповсюджувався пізніше радянською стороною під час процесу в Нюренберзі), але Гроссман не переймається питанням художньої літератури “після Освенціму” і продовжує вірити у гуманістичний взірць “великого російського роману”². Тільки після

“Життя і долі” та “Все тече” він відмовляється від форми роману. Ми пригадуємо, що в цьому творі Гроссман відходить від художнього вимислу першої версії, щоб відкрито і безпосередньо висловлювати свої думки.

Після констатації цієї спорідненості з російським філософським романом ХІХ-го століття буде цілком слушно відтворити історичну та філософську концепцію (чи, якщо бажаєте, філософію історії, яку росіяни окреслюють як історіософію) Василя Гроссмана. Це я й спробую зробити, спираючись, переважно, на роман “Життя і доля”. Проте є другий парадокс Гроссмана, який би я хотів тут підкреслити. Сам Гроссман декларує, що найбільшим письменником для нього є Чехов, у його твердженнях, вкладених до вуст Мад’ярова, вирізняються дві сторони, і це є важливим для мого викладу. Тому я й дозволю собі розлогу цитату:

“Ведь Чехов поднял на свои плечи несостоявшуюся русскую демократию. Путь Чехова – путь русской свободы. Мы-то пошли другим путем. [...] Он сказал, как никто до него, даже Толстой не сказал: все мы прежде всего люди, понимаете ли вы, люди, люди, люди! Он сказал самое главное – то, что люди – это люди, а потом уже архиереи, русские, лавочники, татары, рабочие ...люди равны, потому что они люди [...] Чехов – знаменосец самого великого знамени, что было поднято в России за тысячу лет ее истории, – истинной, русской, доброй демократии, понимаете, русского человеческого достоинства, русской свободы. Ведь наша человечность всегда по-сектантски непримирима и жестока. От Аввакума до Ленина наша человечность и свобода партийны, фанатичны, безжалостно приносят человека в жертву абстрактной человечности. Даже Толстой с проповедью непротivления злу насиліем нетерпим, а главное, исходит не от человека, а от бога. Ему важно, чтобы восторжествовала идея, утверждающая доброту, а ведь богоносцы всегда стремятся насильственно вселить бога в человека, а в России для этого не постоят ни перед чем, подколют, убьют – не посмотрят.

Чехов сказал: пусть бог посторонится, пусть посторонятся так называемые великие прогрессивные идеи, начнем с человека, будем добры, внимательны к человеку, кто бы он ни был”³.

Таким чином, автор⁴ вбачає в Чехова свободу та демократію, але не як абстрактні поняття політичної філософії, а як природні ознаки людини та доброти в ім’я людини. Навіть Толстой, у цьому сенсі, викликає підозру, тому що в нього наявна доктрина, а коли є доктрина,

говорить нам Гроссман, який тривалий час був відданим комуністом і вірив у комуністичні ідеали, хоч би якою гарною була ця доктрина, завжди існує небезпека для людини, і ця небезпека – тоталітаризм.

Тоталітарні системи

Гроссман використав цей вираз у романі “Життя і доля”, але в нас, слідом за Цветаном Тодоровим виникає сумнів, що він насправді читав видатні твори з політичної філософії стосовно тоталітаризму, наприклад, праці Ханни Арендт (1951р.) та Збігнева Бжезинського (1956р.), навіть при тому, що роман “Життя і доля” був написаний, як відомо, пізніше⁵. Отже, ми стикаємося з проявом окремої думки і можемо лише захоплюватись інтелектуальною сміливістю Гроссмана в його бажанні йти “до кінця” у своїх переконаннях та намаганнях мати власну думку. Цілком зрозуміло, що перш за все перед нами розповідь про радянське суспільство за часів Сталіна, яке Гроссман добре знав. Наведемо стисло деякі риси сталінського тоталітарного режиму, які відтворює Василь Гроссман.

Всемогутня партія-держава, яка всім керує та вирішує за всіх, починаючи з теоретичної фізики (згадаймо труднощі Штрума після його фундаментального відкриття і те, як його “врятував” Сталін) та закінчуючи літературою, сільським господарством тощо. Штрум нам залишає захоплюючий портрет людей, які являли кістяк партії, разом із “хазяїном” області, без особливого таланту, але всемогутнім, який понад усе цінує віру в партію (отже, в Сталіна), “партійний дух”, партійність. Гроссман підкреслює одну з основних рис радянської системи (яка в наш час, після короткої перерви, знову з’явилася в Росії) – це абсолютна влада першого секретаря обкому партії над усією областю, з одного боку, і повна залежність від вищих інстанцій – з іншого. Маленькі “сталіни”, з одного боку, тримають у слухняності й покорі своїх підлеглих, а з іншого – не мають жодної влади перед лицем справжнього Сталіна⁶, і можуть, як про це говорить інший персонаж роману “Життя і доля”, в будь-який момент перетворитися на “табірний пил”.

Інша властивість системи, яка пронизує весь роман, це наявність страху. Страх перед донощиком під час дискусій у Казані, страх перед свавільною владою; проте в Гроссмана, незважаючи на всеохопність страху, попри все, він посідає менш важливе місце, ніж у романах Юрія Трифонова чи Бориса Ямпольського. Можна відзначити також важливість роздумів про бажання стерти особистість (наприклад, у

сцені, де Штрум повинен заповнити анкету про своє життя, яку у французькій комуністичній партії називали “біо” [біографія – прим. перекладача]). Нищівні кампанії сталінського тоталітаризму, пов’язані з колективізацією та розкуркуленням (1929-1930 роки), з великим терором (1937 рік), часто згадуються головними героями роману і є предметом постійних роздумів. І справді, Гроссман розмірковує над цим критичним періодом російської радянської історії та над постійними чинниками російської історії. Ці роздуми знаходять своє завершення у творі “Все тече”, де він втілює ідею, що Росія пройшла зворотний шлях розвитку порівняно з західними країнами, постійно рухаючись на шкоду свободі (під час появи його творів, у період перебудови, це викликало люту ненависть з боку літературних критиків-“русофілів”, які зарахували його до лав ворогів російського народу – “русофобів”).

Відомо, що Ханні Арендт у праці про тоталітаризм, хоч і не судилося стати першовідкривачем цього поняття, оскільки воно з’явилося набагато раніше в Італії⁷, все ж таки вдалося посісти чільне місце в його опрацюванні, оскільки нею, на основі більш-менш емпіричного відслідковування політичних режимів та німецького суспільства за часів Гітлера, і в меншій мірі – російського за часів Сталіна⁸, побудована певна концепція. Це порівняння двох режимів, яке принаймні, згідно з працями Ханни Арендт, власне, і визначає поняття тоталітаризму, продовжує, зокрема, у Франції, викликати галас. Достатньо згадати обговорення “Чорної книги комунізму”⁹. Якщо автор передмови до цієї книги, Стефан Куртуа, використовує її як інструмент для полеміки, то такі відомі історики як Моше Левін та Ян Кершав, фахівці, відповідно, з радянської історії та історії нацистської Німеччини, написали працю, в якій піддають перехресному аналізу¹⁰ обидва режими та розмірковують стосовно правомірності та доцільності застосування цього поняття.

Починаючи з 1960 року, в Радянському Союзі подеколи з’являлися праці, в яких радянський читач міг розгледіти натайки на порівняння двох режимів та побачити паралелі між характеристиками німецького фашизму та його власної країни¹¹, але жоден із цих творів не був таким відвертим і сміливим, як роман Гроссмана. Епізодом, в якому чітко постає це порівняння, була сцена, коли високий нацистський чин Лісс викликає старого більшовика Мостовського для того, щоб розповісти йому про свої міркування стосовно подібностей та паралелей між сталінізмом та гітлеризмом,

або точніше, про їхнє дзеркальне взаємовідображення: “Я знаю, що ми для вас є дзеркалом”, – говорить Лісс.

“Вы и я должны понимать: решается не на полях сражений. Вы лично знали Ленина. Он создал партию нового типа. Он первый понял, что только партия и вождь выражают импульс нации, и покончил с Учредительным собранием. Но Максвелл в физике, разрушая механику Ньютона, думал, что утверждает ее, так Ленин, создавая великий национализм двадцатого века, считал себя создателем Интернационала. Потом Сталин многому нас научил. Для социализма в одной стране надо ликвидировать крестьянскую свободу, сеять и продавать, и Сталин не задрожал – ликвидировал миллионы крестьян. Наш Гитлер увидел: немецкому национальному социалистическому движению мешает враг – иудейство. И он решил ликвидировать миллионы евреев. Но Гитлер не только ученик, он гений! Ваше очищение партии в тридцать седьмом году Сталин увидел в нашем очищении от Рема – Гитлер тоже не задрожал... Вы должны поверить мне. Я говорил, а вы молчали, но я знаю, я для вас хирургическое зеркало”¹².

Проте було б великим спрощенням приписувати Гроссману думки Лісса. Автор роману кілька разів підкреслює, що з боку Лісса йдеться про провокацію. Але навіть якщо Гроссман не ототожнює свої умовиводи з тезами, які проголошує Лісс, він їх і не відкидає апіорі, а їхня слушність підтверджується в романі сумнівами, які охоплюють Мостовського, коли він слухає Лісса. Навіть сам факт оприлюднення (що надає можливість читачу самому над цим замислитися) термінів порівняння, які містяться в брошурі нациста, був неприпустимим для радянських людей настільки, що саме цю сцену було заборонено цензурою під час першого видання книги в СРСР в часописі “Октябрь” у 1988 році¹³.

Паралель між двома режимами, яка сягає кульмінації під час цієї сцени, фактично пронизує весь роман. Її можна виявити в думках німецького офіцера-інтелігента Баха стосовно Гітлера, які нагадують думки Гроссмана стосовно Сталіна, тим більше, що Бах обурюється, коли Гітлера називають найбільшим генієм усіх часів і народів, адже саме такий вислів постійно вживається, коли йдеться про Сталіна:

“Удивительная вещь произошла с ним. Долгие годы он ненавидел Гитлера. Когда он слушал бесстыдных седых профессоров, заявлявших, что Фарадей, Дарвин, Эдисон – собрание жуликов,

обворовавших немецкую науку, что Гитлер величайший ученый всех времен и народов, он со злорадством думал: “Ну, что ж, это маразм, это все должно лопнуть”. И такое же чувство вызывали в нем романы, где с потрясающей лживостью описывались люди без недостатков, счастье идейных рабочих и идейных крестьян, мудрая воспитательная работа партии. Ах, какие жалкие стихи печатались в журналах! Его это особенно задевало, он в гимназии сам писал стихи”¹⁴.

Згодом Гроссман описує капітуляцію Баха, яка нагадує капітуляцію радянської інтелігенції. Ця паралель спостерігається в описі людей партійного апарату, коли намагання переконати в “народному” характері нацистських відповідальних працівників збігається з характеристикою діячів більшовицької партії, таких, як секретар обкому Гетманов, згаданий раніше.

“В простаках, характерах первого типа, имелось чрезвычайно ценное свойство – они были народны. Они не только цитировали классиков национал-социализма, но и говорили языком народа. Их грубость казалась народной, крестьянской. Их шутки вызывали смех на рабочих собраниях.

Четвертый тип характеров: исполнители, полностью равнодушные к догме, идеям, философии, но также чуждые и аналитических способностей. Национал-социализм платил им, и они служили ему. Их единственной, высшей страстью были сервизы, костюмы, дачи, драгоценности, Мемель, легковые машины, холодильники. Деньги они не очень любили, не верили в их прочность”¹⁵.

Гроссман проводить також паралель між Гітлером та Сталінім, а сцени, де вони фігурують, не випадково сусідять у романі. Зрештою, коли Гроссман говорить про політичну поліцію в нацистській Німеччині, то складається враження, що він має на увазі НКВС та Радянський Союз:

“Имперское управление безопасности дышало и жило всюду – и в университете, и в подписи директоров детского санатория, и на приемных пробах молодых Певцов в опере, и в решении жюри, отбравшего картины для весенней выставки, и в списке кандидатов при выборах в рейхстаг.

Здесь был стержень жизни. Основной вечной правоты партии, победы ее логики либо нелогичности над всякой логикой, ее философии над всякой другой философией была работа государственной тайной полиции. Это была волшебная палочка! Стоило уронить ее, и волшебство исчезало – великий оратор превращался в

болтуна, корифей науки – в популяризатора чужих ідей. Ету волшебную палочку нельзя было выпускать из рук”¹⁶.

Тут знову згадування про корифея науки відсилає нас до одного з епітетів, що ним характеризували Сталіна, і Сталін більшою мірою, ніж Гітлер, виступає “популяризатором чужих ідей”. Тобто кожного разу, коли Гроссман говорить про нацистську Німеччину, він фактично використовує свою обізнаність зі сталінським режимом, яку переносить на режим Гітлера. Єдиний виняток, що заслуговує на увагу, стосується таборів, які дуже різняться, і ця відмінність підтверджується окремими документами.

Обом системам однаковою мірою притаманне заперечення особистості та свободи. Про це заповіт Магара, старого більшовика, який зустрічає свого колишнього учня Абарчука в радянському таборі:

“Мы не понимали свободы. Мы раздавили ее. И Маркс не оценил ее: она основа, смысл, базис под базисом. Без свободы нет пролетарской революции”¹⁷.

Крім цього, Штрум мав на увазі гітлерівський режим, коли проводив аналогію з квантовою фізикою, що оперує лише кількістю, як це відбувається у тоталітарних режимах, які оперують лише великими масами:

“Фашизм отказался от понятия отдельной индивидуальности, от понятия “человек” и оперирует огромными совокупностями. Современная физика говорит о больших и меньших вероятностях явлений в тех или иных совокупностях физических индивидуумов. А разве фашизм в своей ужасной механике не основывается на законе квантовой политики, политической вероятности?”¹⁸

Таке заперечення свободи в ім'я раціональної організації (аргумент, що належить можновладцям) може привести, як це впливає з пророчої мрії¹⁹ Каценеленбогена, чекіста, що опинився в таборі, до злиття табору та всієї країни, або, інакше кажучи, перетворення країни на суцільний концентраційний табір:

“Если смело, последовательно развивать систему лагерей, освободив ее от тормозов и недостатков, это развитие приведет к стиранию граней. Лагерю предстоит слияние с запролочной жизнью. В этом слиянии, в уничтожении противоположности между лагерем и запролочной жизнью и есть зрелость, торжество великих принципов. При всех недостатках лагерной системы – в ней есть одно решающее преимущество. Только в лагере принципу личной свободы в абсолютно чистой форме противопоставлен высший принцип –

разум. Этот принцип приведет лагерь к той высоте, которая позволит ему самоупраздниться, слиться с жизнью деревни и города”²⁰.

Цей паралелізм між двома режимами лежить в основі сталінградського парадоксу, цієї величезної битви в ім'я свободи для радянських воїнів (Гроссман це підкреслює, присвячуючи кілька розділів групі Грекова в будинку 6/1, яка б'ється до останнього солдата цілком вільно і в душі свободи). Перемога над тоталітарним нацистським режимом не була лише перемогою свободи: вона призвела до підсилення та розширення іншої тоталітарної системи – Радянського Союзу.

Але, незважаючи на всі ці ознаки схожості, Гроссман, як я вже зазначав раніше, не ототожнює нацизм і сталінізм. Оскільки для Гроссмана, що сформувався на російських демократичних традиціях, на російському популізмі (в розумінні ХІХ-го століття), трагічна історія соціалізму є трагічною історією доктрини справедливості та визволення, що перетворюється на диктатуру, на силу зла. Історія нацизму – це історія первісного абсолютного зла.

Радянська доба

Оскільки відбувалася еволюція соціалістичної системи, необхідно простежити різні етапи соціалізму, такого, яким він був у російській історії. Це предмет постійних роздумів Гроссмана протягом усього роману “Життя і доля”. Письменник визначає періоди за різними поколіннями комуністів, відмовляючись від легкого, але неісторичного рішення звалити все до однієї купи. Він розрізняє під час війни три покоління, які ще існують всі разом. Перше покоління – це покоління фанатичних революціонерів, руйнівників²¹; друге покоління – це покоління перших будівників, які зберегли ще риси популістів ХІХ-го століття, такі дорогі серцю Гроссмана, але які, на відміну від попередників, без вагань убивають “пересічних людей”, предмет їхньої любові, щоб забезпечити їм щасливе майбуття. Потім приходить третє покоління, те, яке ми бачимо при владі в романі “Життя і доля”, покоління Гетманових. Ці “нові люди не вірили в революцію, вони не були дітьми революції, вони були дітьми держави, яку та створила”²². Серед них Гроссман бачить циніків, що думають тільки про те, як придбати речі, відповідальних працівників, що цінують над усе “партійність”, яка перетворюється на рабську покірність щодо Сталіна. Коли ці “нові люди” приходять і стають улюбленцями епохи, час революціонерів – Абарчуків, Кримових –

минає; вони, каже Гроссман, є “пасинками часу”. Але якщо, за Гроссманом, між першим, другим і третім поколіннями немає тотожності, то існує спадкоємність. Тому він цілком свідомо стверджує, повторюючи сталінське гасло та перекручуючи його значення, що Сталін – це Ленін сьогодні. Ця проблема спадкоємності між Леніним і Сталіним ставить питання щодо самої природи революції: чи була вона згубною для свободи від самого початку, чи це був пізніший ухил? Дискусія почалася в Радянському Союзі більш-менш підпільно після десталінізації і протривала не одне десятиріччя, щоб відновитися в момент перебудови. Відповідь Гроссмана підкреслює спадкоємність. Це те, що каже меншовик Мостовському в німецькому таборі:

“Вас, конечно устраивает мысль, что в тридцать седьмом году были перегибы, а в коллективизации головокружения от успехов и что ваш дорогой и великий несколько жесток и властолюбив. А суть в обратном: чудовищная бесчеловечность Сталина и сделала его продолжателем Ленина. Как у вас любят писать, Сталин – это Ленин сегодня”²³.

Це те, що говорить сам Гроссман, згадуючи смерть Леніна, та ставлення старої більшовицької гвардії до Сталіна.

“Будь тактичней, не следовало бы ему приезжать в Горки, собрались родные и самые близкие друзья великого Ленина. Они не понимали, что он-то, единственный, станет наследником Ленина, оттолкнет их всех, даже самых близких, даже отгонит жену от ленинского наследства.

Не у них – Бухарина, Рыкова, Зиновьева – была ленинская правда. И не у Троцкого была она. Они ошиблись. Никто из них не стал продолжателем дела Ленина. Но и Ленин до последних своих дней не знал и не понимал, что дело Ленина станет делом Сталина”²⁴.

Але Гроссман не зводить Леніна в телеологічному баченні, такого дорогого згодом для численних дисидентів, до якогось прообразу Сталіна. Він показує відмінності і бачить у Леніна риси, які пов’язують його з традицією визвольного соціалізму XIX-го століття, але ці риси, додає він, і цього не могли не знати ні письменник, ні його товариші, по суті, були лише вторинними і швидко зникли, а “тоталітарні” риси, навпаки, залишилися та розвинулися.

Злам

У своїй праці про Гроссмана Шимон Маркіш²⁵ постійно переймається питанням, що могло перетворити глибоко радянського

письменника, твори якого широко публікувалися, на одного з найрадикальніших критиків режиму. В першому романі “За праведну справу” – діалогії, присвяченій Сталінграду, продовженням якої було “Життя і доля”, з тією ж самою сюжетною лінією, персонажами, розвитком подій, ми не знаходимо і сліду тих ідей, які лежать в основі роману “Життя і доля”. Шимон Маркіш вбачає в цьому переосмислення Гроссманом свого єврейства перед лицем гітлерівського антисемітизму, у зв’язку з викриттям існування таборів смерті, а згодом і перед лицем радянського антисемітизму під час кампанії проти “космополітів” майже одразу після війни, що змусило його переглянути своє бачення світу і підтвердило сумніви, які він, можливо, вже відчував, і якими він наділив у романі “Життя і доля” багатьох зі своїх персонажів. Але якщо ми можемо лише погодитись з Шимоном Маркішем щодо усвідомлення Гроссманом свого єврейства, для цього достатньо згадати листа, якого написала перед смертю мати Штрума, де вона розповідає йому, як, відчуваючи себе завжди повноцінною росіяною, з російською культурою, вона раптом усвідомлює себе єврейкою²⁶. Проте, мені здається, що для Штрума не менш важливим було і відкриття відчуття свободи на війні²⁷ і, зокрема, у битві за Сталінград. Коли політрук Кримов питає Грекова, “інтенданта” будинку 6/1, чого той хоче, у відповідь чує:

– Свободы хочу, за нее и воюю.

– Мы все ее хотим.

– Бросьте, – махнул рукой Греков. – На кой она вам? Вам бы только с немцами справиться”²⁸. Найбільш імовірно, що тут йдеться про поступове набуття зрілості через гуманістичне та демократичне виховання, спричинене крайнощами війни та знищенням євреїв.

Що протиставити тоталітаризму?

У вже цитованій нами передмові Ц.Тодоров говорить, що для подолання тоталітаризму необхідно протиставити йому іншу політичну систему – демократичну, тому що простої доброти недостатньо. Мені здається, що тут Ц.Тодоров підміняє думки Гроссмана своїми власними, і вражає те, що вище він сам відзначає цю недовіру Гроссмана до будь-яких інституційних форм. У цьому сенсі він цитує Е.Левінаса, який писав з приводу Гроссмана: “непоказна доброта”, що йде від однієї людини до іншої, загубиться та спотвориться, як тільки намагатиметься стати доктриною, політичним чи релігійним устроєм, Партією, Державою, ба навіть

Церквою”²⁹. Гроссман неодноразово повертається до цієї теми: сили, що протистоять тоталітаризму, є інстинктом свободи, притаманним людині і, таким чином, самому життю; цю особливу, особисту “непоказну доброту” Гроссман протиставляє доктринам блага та добра, які рано чи пізно призводять до репресій. Найбільш виразним у цьому сенсі є трактат, що його написав Іконніков, цей юродивий, в’язень гітлерівського табору. Гестапівський офіцер Лісс показує його старому більшовику Мостовському в переконанні, що той розділить із ним зневагу до такого марнослів’я, в чому Лісс і не помиляється. Спільна зневага сталініста та гітлерівця є для Гроссмана додатковим засобом, щоб надати цьому тексту належної ваги та представити своє власне бачення ідей, висловлених Іконніковим:

“Добро не в природі, не в проповіді вероучителів і пророків, не в учениках великих соціологів і народних вождів, не в етиці філософів... І вот обыкновенные люди несут в своих сердцах любовь к живому, естественно и произвольно любят и жалеют жизнь, радуются теплу очага после трудового дня работы и не зажигают костров и пожаров на площадях.

И вот, кроме грозного большого добра, существует житейская человеческая доброта. Это доброта старухи, вынесшей кусок хлеба пленному, доброта солдата, напоившего из фляги раненого врага, это доброта молодости, пожалевшей старость, доброта крестьянина, прячущего на сеновале старика еврея. Это доброта тех стражников, которые передают с опасностью для собственной свободы письма пленным и заключенным не товарищам по убеждениям, а матерям и женам.

Эта частная доброта отдельного человека к отдельному человеку, доброта без свидетелей, малая, без мысли. Ее можно назвать бессмысленной добротой. Доброта людей вне религиозного и общественного добра...

Она, эта дурья доброта, и есть человеческое в человеке, она отличает человека, она высшее, чего достиг дух человека. Жизнь не есть зло, говорит она...

История людей не была битвой добра, стремящегося победить зло. История человека – это битва великого зла, стремящегося размолоть зернышко человечности. Но если и теперь человеческое не убито в человеке, то злу уже не одержать победы”³⁰.

“Життя і доля” багата на зразки такої нерозсудливої доброти. Одним із найбільш вражаючих прикладів є сцена, де після визволення

Сталінграда німецькі військовополонені виносять з підвалу трупи радянських людей. Коли вони витягнули тіло дівчинки, якась жінка наблизилася до полонених, і всі чекали, що вона вдарить солдата, котрий тримав ноші. Жінка навіть шукала на землі цеглину, щоб жбурнути її в німця.

“Неизбежность того, что произойдет, чувствовал часовой и не мог остановить женщину, потому что она была сильнее, чем он и его автомат. Немцы не могли отвести от нее глаз, и дети жадно и нетерпеливо глядели на нее.

А женщина уже ничего не видела, кроме лица немца с повязанным ртом. Не понимая, что делается с ней, неся ту силу, которая подчиняла все вокруг, и сама подчинялась этой силе, она нащупала в кармане своего ватника кусок подаренного ей накануне красноармейского хлеба, протянула его немцу и сказала:

- На, получай, на, жри.

Потом она сама не могла понять, как это случилось, почему она это сделала...”³¹

Проте, якщо людина вільна, то вона вільна не робити зла, і завжди має нести відповідальність за свої дії. Для Гроссмана, навіть якщо він із розумінням ставиться до людської слабкості і сам неодноразово піддавався їй, звинувачуючи при цьому самого себе (зокрема, коли у 1952 році погодився підписати колективного листа до газети “Правда”, в якому засуджувалися вигадані злочини “білих халатів”, маючи божевільну ідею, що це могло б допомогти врятувати євреїв у Радянському Союзі, які все більше відчували загрозу масштабних погромів), людина вільна у своєму бажанні протистояти злу і, таким чином, вільно обирати свою долю і будувати власне життя. “...грешный человек, сам испытывший ужасную власть тоталитарного государства [...] Но в каждом шаге человека, совершаемом под угрозой нищеты, голода, лагеря и смерти, всегда, наряду с обусловленным, проявляется и нескованная воля человека”³².

У романі “Життя і доля” ми бачимо обидва шляхи: з одного боку, це Антон Хмельков, який жахається своєї роботи у газовій камері, в нього викликає огиду його напарник, котрий знаходить у цій роботі задоволення. Проте, щоб урятувати собі життя, Антон Хмельков погодився виконувати роль ката³³. З іншого боку, зовсім протилежна доля невідомого юнака, що кидається на есесівських стражників, коли в’язнів ведуть до газової камери; або вчинок Софії Левінтон, старої лікарки, яка незграбно наслідує його приклад.

Хлопчик, якого вона тримала за руку, раптово побачив: “такими ясними, злыми, прекрасними можуть быть глаза человека, на долю секунды почувавшего свободу”³⁴. Софія Левінсон вирішує не називатися лікаркою, щоб не зрадити хлопчика, якого вона випадково зустріла у теплушці, і, намагаючись заспокоїти дитину, вона прямує до газової камери³⁵.

Останній приклад – це вчинок Іконнікова, юродивого, автора трактату про доброту, який відмовляється брати участь у будівництві табору знищення, і його страчують.

“- Я хотел бы спросить про Иконникова, - сказал Михаил Сидорович. [...]

- Старый юродивый, кисель, как вы его называли? Он казнен. Отказался выйти на работу по строительству лагеря уничтожения. Кейзе было приказано застрелить его”³⁶.

Щоб подовжити своє існування, тоталітарна система мусить весь час пригнічувати свободу, і коли вона перестає це робити – вона приречена:

“Природное стремление человека к свободе неистребимо, его можно подавить, но его нельзя уничтожить. Тоталитаризм не может отказаться от насилия. Отказавшись от насилия, тоталитаризм гибнет. Вечное, непрекращающееся, прямое или замаскированное, сверхнасилие есть основа тоталитаризма. Человек добровольно не откажется от свободы. В этом выводе свет нашего времени, свет будущего”³⁷.

Власне, через відмову від масового терору після смерті Сталіна, зрештою, і розвалилася радянська система, навіть якщо на це пішло понад тридцять років.

Безпосередній урок, який ми виносимо з роману Гроссмана “Життя і доля”, – це цілковита свобода людини перед силами, що її пригнічують. Це також можливість самому обирати свою долю, навіть ціною власного життя. Отже, каже нам Гроссман, за часів фашизму перед людиною, що бажає залишитися людиною, постає “выбор более легкий, чем спасенная жизнь, – смерть”³⁸. Інший великий урок, який дає нам Гроссман на своєму власному прикладі, – мати мужність іти до кінця у своїх переконаннях, що буває складніше, ніж це здається на перший погляд.

Примітка перекладача: Враховуючи велику кількість цитат з роману “Життя і доля”, було вирішено не перекладати їх українською

мовою. Російські цитати наводяться за виданням: Василій Гроссман, “Жизнь и судьба”, Литература артистикэ, Кишинев, 1990.

Преклала з французької Лариса Мамуня

ПРИМІТКИ:

¹ S.Lipkin, *Le destin de Vassili Grossman* [С. Ліпкін, “Доля Василя Гроссмана”], Лозанна, 1990.

² “Писати поеми після Освенціма – це справжнє варварство, але свідомість того, чому сьогодні стало неможливим писати поеми, теж піддається корозії” (Т. W. Adorno, *Critique de la culture et société* - Т.В. Адорно, “Критика культури та суспільство”).

³ Василій Гроссман, “Жизнь и судьба”, Литература артистикэ, Кишинев, 1990, стор. 251–252. Усі подальші цитати з “Життя і долі” наводяться за цим виданням.

⁴ Факт, що Мад’яров тут попросту висловлює думки Гроссмана, підтверджується поверненням до такого трактування Чехова в інших розділах книги.

⁵ Див. розділ “Тоталітаризм” у передмові, яку написав Цветан Тодоров до публікації творів Гроссмана в колекції *Bouquins*. Tzvetan Todorov, *Les combats de Vassili Grossman* [Цветан Тодоров, “Битви Василя Гроссмана”], Василь Гроссман, Твори, Париж, 2006, стор. XIII–XIX.

⁶ Див. розд. 21 1-ї частини роману “Життя і доля” (стор. 72 – 84 французького видання, стор. 91–106 російського видання).

⁷ Стосовно історії концепту, див., наприклад, Enzo Traverso, *Le Totalitarisme* [Енцо Траверсо, “Тоталітаризм”], Париж, 2001.

⁸ Див. Ханна Арендт. Перше видання англійською, 1948р., перше французьке видання 1972р. Останнє французьке видання: Hannah Arendt *Les Origines du totalitarisme, Eichmann à Jérusalem* [Ханна Арендт, “Витоки тоталітаризму”, “Ейхманн в Єрусалимі”], Gallimard, Париж, 2002.

⁹ Stéphane Courtois et alii, *Le Livre noir du communisme* [Стефан Куртуа та інші, “Чорна книга комунізму”], Париж, 1997.

¹⁰ Ian Kershaw and Moshe Lewin, *Stalinism and Nazism* [Ян Кершав та Моше Левин, “Сталінізм і нацизм”], Кембрідж, 1997. Між іншим, обидва автори відкидають концепт тоталітаризму. Див. також працю, видану Henry Rousso, *Stalinisme et nazisme. Histoire et mémoire comparées* [Анрі Руссо, “Сталінізм і нацизм. Зіставлення історії та пам’яті”], Брюссель, 1999.

¹¹ Див., наприклад, кінокартину Михайла Ромма “Звичайний фашизм” (1965 р.) або нариси Льва Любимова “Потойбічні зустрічі”, 1969 р.

¹² Василій Гроссман, “Жизнь и судьба”, Литература артистикэ, Кишинев, 1990, стор. 360–361 (гл. 15, 2-а частина).

¹³ Хвиля протестів з боку читачів, які прочитали книгу завдяки її публікації на Заході, та стрімке просування гласності примусили видавців швидко опублікувати заборонений цензурою розділ.

¹⁴ Там само, стор. 336 (розд. 12, 2-а частина).

¹⁵ Там само, стор. 434 (гл. 32, 2-а частина).

¹⁶ Там само, стор. 431 (гл. 32, 2-а частина).

¹⁷ Там само, стор. 168 (гл. 41, 1-а частина).

¹⁸ Там само, стор. 80 (гл. 12, 1-а частина).

¹⁹ Мрія, яка дуже нагадує мрію Верховенського з роману “Брати Карамазови”.

²⁰ Там само, стор. 761 (розд. 57, 3-я частина).

²¹ Ми зустрічаємо добре розроблений портрет такого типу людини в образі Льва Меклера у романі “Все тече”. Див. *Vassili Grossman Œuvres* [Василь Гроссман, Твори], стор. 969.

²² *Tout passe* [“Все тече”], стор. 973

²³ “Жизнь и судьба”, стор. 269 (розд. 69, 1-а частина)

²⁴ Там само, стор. 473 (гл. 40, 2-а частина).

²⁵ Simon Markish, *Le Cas Grossman* [Шимон Маркіш, “Гроссман як явище”], без місця видання, *Julliard/L'Age d'homme*, 1983.

²⁶ “Жизнь и судьба”, стор. 69–80 (розд. 18, 1-а частина).

²⁷ Шимон Маркіш також про це пише.

²⁸ “Жизнь и судьба”, стор. 383 (розд. 21, 2-а частина).

²⁹ Vassili Grossman, цитований твір, стор. XXI.

³⁰ “Жизнь и судьба” стор. 365–368 (розд. 16, 2-а частина).

³¹ Там само, стор. 725 (розд. 49, 3-я частина).

³² Там само, стор. 483–484 (розд. 45, 2-а частина).

³³ Там само, стор. 481–482 (розд. 44, 2-а частина).

³⁴ Там само, стор. 492 (розд. 48, 2-а частина).

³⁵ Там само, розд. 45–49. Можна припустити, що Василь Гроссман чув про Януша Корчака і надихався його прикладом.

³⁶ Там само, стор. 479 (розд. 41, 2-а частина).

³⁷ Там само, стор. 189 (розд. 50, 1-а частина).

³⁸ Там само, стор. 482 (розд. 44, 2-а частина).